

Maria Rutkowska

Tragiczny protest Stepana Razina : (na przykładzie powieści Wasilija Szukszyna "Przyszedłem dać wam wolność")

Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze 5, 144-150

1981

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tragiczny protest Stiepana Razina
(na podstawie powieści
Wasilija Szukszyna „Przyszedłem
dać wam wolność”)

Maria Rutkowska

Proza historyczna w rosyjskiej literaturze radzieckiej stanowi jeden z tych nurtów literackich, którego żywotność konstatujemy we wszystkich fazach rozwojowych radzieckiego piśmiennictwa artystycznego. Jest przy tym charakterystyczne, że sięganie po historyczne wątki przez przedstawicieli kolejnych pokoleń literackich i sposób ich rozwiązania artystycznego służy różnym celom doraźnym oraz pełni różne funkcje służebne wobec aktualnych tendencji literackich. Obok funkcji ogólnopoznawczych literatura historyczna spełnia jeszcze inną funkcję, a mianowicie dokonuje selekcji zagadnień kluczowych, takich jak wielkie ruchy społeczne (powstanie dekabrystów, ruch rewolucyjnych demokratów, narodników) lub wydarzenia, w których dominującą rolę odegrały wybitne postaci historyczne, takie jak Iwan Bołotnikow, Stiepan Razin czy Jemielian Pugaczow.

Również współczesna literatura radziecka wykazuje duże zainteresowanie tematyką historyczną, przy czym do tradycyjnych należą tematy związane z Rewolucją Październikową, wojną domową oraz masową kolektywizacją wsi. Obok historycznego dramatu kostiumowego i poematu historycznego obserwuje się szczególny rozwój powieści historycznej z wybitną postacią historyczną jako centralnym bohaterem utworu¹.

Postać Stiepana Razina, przywódcy powstania chłopskiego w latach 1667—1671, inspirowała wielu rosyjskich twórców, tak poetów, jak i powieściopisarzy, ujawniających swą tęsknotę do wielkich charakterów

¹ W latach siedemdziesiątych opublikowano kilka powieści i opowieści biograficznych o życiu i działalności znanych postaci historycznych — W. Szukszyn: *Ja przszół dat' wam wołu* — powieść o Stiepanie Razinie; W. Lebiediew: *Obriezonnoja wola* — powieść o Kondracie Buławinie; L. Rakowski: *Zycni napieriekor* — opowieść o życiu Aleksandra Bestużewa; J. Trifonow: *Nietierpienije* — opowieść biograficzna o Andrzeju Zelabowie; M. Popowski: *Pobieżdionnoje wriemia* — opowieść biograficzna o Nikołaju Morozowie.

i czynnej postawy życiowej — stąd ukazanie losu wybitnej jednostki, w której kumuluje się los zbiorowości².

Dla tych, o czyją wolność walczył, Razin stał się mitem, uosobieniem baśniowej siły i odwagi. Nic więc dziwnego, że w twórczości folklorystycznej³ lud uczynił go wyrazicielem swych marzeń i pragnień i obdarzył nieśmiertelnością, ponieważ śmierć bohatera potraktowano jako jeszcze jeden przejaw męstwa. W tym ujęciu śmierć jest przekroczeniem progu nieskończoności, toteż w świadomości ludu Razin pozostał wiecznie żywy, gotów przybyć w każdej chwili z pomocą.

Ludowy punkt widzenia na postać Razina jako przywódcy mas odnajdujemy w każdym prawie utworze o Razinie, niezależnie od tego, w jakim okresie literackim powstał, jakie tendencje miał wyrazić, a nawet niezależnie od gatunku, w jakim został osadzony.

Razin to postać historyczna nie tylko z racji jej realnego uczestniczenia w dziejach Rosji, ale też ze względu na świadomie historyczną postawę twórców piszących o tym bohaterze, wyrażającą potrzebę zgłębienia ludzkiej egzystencji na przykładzie wybitnej jednostki historycznej. Tę prawidłowość trafnie ujął Zygmunt Adamczewski:

„Świadomie historyczna postawa oznacza przede wszystkim to, że owych ludzi z dawnych i nowych czasów przyjmuje się w istocie jako wyrażających historię egzystencji w takim stopniu, że bez nich ludzie XX wieku, tacy jak ty i ja nie mogliby być tym, czym są. Znaczy to, że nasza terażniejszość i ich przeszłość należą do jednych dziejów ludzkiej istoty.”⁴

Te dzieje, to również wstrząsy, przewroty, rewolucje.

I nieprzypadkowo postacią Razina zainteresował się Wasilij Kamienski, poeta futurysta, w przededniu wielkiego przełomu 1917 roku. W wyniku tego zainteresowania powstał poemat *Stiepan Razin* (1914—1918, 1927—1928). W tym utworze postać bohatera tytułowego przedstawiona została zgodnie z założeniami poetyki futuryzmu, z jej uwielbieniem dla pierwotnego piękna, prymitywizmu czy wręcz barbarzyństwa. Poeta tworzy bohatera niemal gigantycznego, niezależnie od tego, że nie prezentuje go wprost. Potwierdza to jednak lawina dźwięków i barw ubranych w słowa. Powstaje wielogłosowe barwne widowisko, na tle którego poeta prezentuje swojego bohatera. Kamienski nie odbiega w zasadzie od ludowego punktu widzenia tej postaci i nie wychodzi właściwie poza folklorystyczną charakterystykę Razina.

W duchu tradycji ludowej, aczkolwiek nie bez wpływu stylu orna-

² Zob. W. Pietielin: *Redagije sud'by. Spory i razmyslenija o sowriemiennoj russkoj prozie*, Moskwa 1976, s. 18.

³ *Piesni o Razinie i Pugaczowie* (wstupitiel'naja stat'ja i promieczanija A. N. Łoza nowoj), Moskwa—Leningrad 1935.

⁴ Z. Adamczewski: *Tragiczny protest*, przeł. Z. Kubiak, Warszawa 1969, s. 354.

mentalnego, wykreowany został również tytułowy bohater powieści Aleksiego Czapygina *Stiepan Razin* (1925). Pisarz nie ogranicza się do zaprezentowania Razina jako bohatera historycznego, ale podejmuje także problem: przywódca a masy w duchu narodniczej koncepcji „wybitnej jednostki i tłumu”, która to przypisywała czy wręcz żądała od wybitnej jednostki wielkich czynów i obarczała ją odpowiedzialnością za masy. Stąd też bohater Czapygina jawi się jako człowiek o wyjątkowym charakterze, mądry i silny.

W roku 1951 ukazuje się powieść o Razinie pióra Stiepana Złobina. Pisarz tworzył ją pod presją panującej wówczas tendencji do „retuszowania” rzeczywistości, tak współczesnej jak i historycznej oraz lakiernictwa. Ukazując w sposób złagodzony eksponowaną w folklorze i wcześniejszym piśmiennictwie dialektyczną naturę Razina, przemilczał sprzeczności, w wyniku czego pozbawił bohatera jego dotychczasowej wyrazistości.

Powieść o Stiepanie Razinie Wasilija Szukszyna (1971) to śmiała próba nowego spojrzenia na tę postać. Wiktor Pietielin słusznie zwrócił uwagę na to, że Szukszyn przedstawia Razina jako osobowość tragiczną. Krytyk ten pisał:

„W. Szukszyn na nowo podejmuje problem, dlaczego Stiepan Razin poniósł klęskę. Chodzi nie tylko o anarchiczny charakter powstania, rozproszenie powstańców, ich niedojrzałość i warunki historyczne. Chodzi o charakter samego Razina. Razin po raz pierwszy ukazany został jako osobowość tragiczna.”⁵

W. Szukszyn w jednym z wywiadów, wyjaśniając, dlaczego on, współczesny prozaik, zainteresował się przeszłością historyczną i postacią Razina, powiedział:

„W powieści o Razinie fascynuje mnie temat, którym interesuję się od początku — chłopstwo rosyjskie i jego los. Podczas jednego z przełomów historycznych, kiedy to na dół chłopstwa przypadły ciężkie doświadczenia, w centrum był Stiepan Razin. Dlatego Razin.”⁶

Dalej w swojej wypowiedzi pisarz podkreślił głęboki związek postaci Razina z historią walki ludu rosyjskiego o wyzwolenie społeczne.

W centrum uwagi autora postać Stiepana Razina ujęta została ze szczególnego punktu widzenia. A mianowicie spośród wielu możliwych naświetleń zagadnienia pisarz wyeksponował jedną centralną dla jego powieści kategorię estetyczną — kategorię tragizmu. Tragizm w tym ujęciu określa konstrukcję losów bohatera, jest więc w tym przypadku podstawowym czynnikiem kształtującym reakcje i przeżycia odbiorcy.

⁵ W. Pietielin: *op. cit.*, s. 50.

⁶ Cyt. za idem: *op. cit.*, s. 10.

Kategoria tragizmu stanowi zatem podstawowy element strukturalny prezentowanej przeszłości, ukazującej historyczną egzystencję jednostki w dziejach. Tragizm postaci bohatera przejawia się w tragicznym proteście przeciw potędze cara i możnych — proteście zakończonym klęską i śmiercią.

Ze Stiepanem Razinem zapoznajemy się podczas jego powrotu z Persji nad Don; jest już wtedy znanym, cenionym atamanem. Pisarz charakteryzuje swego bohatera jako osobowość silną, dumną, niezłomną, wywierającą wielki wpływ na otaczających go Kozaków. Poza tym Razin cieszy się powszechną miłością i uznaniem. Ale nie tylko te cechy przywódcy wyeksponował autor — Razin jest również żywiołowy, nie zawsze umie zapanować nad swymi namiętnościami:

„Люди чужали постоянную о себе заботу Разина. Пусть она не видна сразу, пусть Разин — сам человек, разносимый страстями, — пусть сам он не всегда умеет владеть характером, безумствует, съедаемый тоской и болью души, но в глубине этой души есть жалость к людям, и живет-то она, эта душа, и болит-то — в судорожных движениях любви и справедливости.”⁷

Pisarz nade wszystko jest zainteresowany złożonością i sprzecznościami tkwiącymi w osobowości bohatera. Razin namiętnie kocha wolność:

„— Чтоб не гнулась сила казачья! -- сказал громко Степан.
— Чтоб не грызла стыдобушка братьев наших в земле сырой. [...] .
Чтоб стоял во веки веков вольный Дон!” (s. 349)

To namiętne umiłowanie wolności ujawnia się w pełni w obrazie dziecięgo, pogańskiego tańca Kozaków:

„Сильно покатылся над водой мощный радостный вскрик захмелевшей ватаги. Вскочили [...] Бандуристы, сколько их было, сели в ряд, дернули струны. И пошла, родная [...] Плясали все. Свистели, ревели, улюлюкали [...] Образовался большой круг. В середине круга стоял атаман, слегка притопывал. Скалился по-доброму. Тоже дорогой миг: все жизни враз смелелось и сцепились в одну огромную жизнь, и она ворочается и горячо дышит — радуется.” (s. 350)

Jest to ilustracja jak gdyby zmaterializowania, „urzeczowienia” symbolu kozackiej swobody i wolności. Wolność tę stara się okiełznać potęga carska, której to przeciwstawi się buntowniczy Razin. Bunt, protest bohatera wynika z jego tragicznego charakteru⁸. Już wracając z Persji

⁷ W. Szukszyn: *Ja prziszed' dat' vam wolu*, [w:] idem: *Izbrannyje proizwiedienija w duchu tomach*, t. 2, Moskwa 1975, s. 347 (w dalszym ciągu cytuję według tego wydania, stronicę podając w tekście).

⁸ Z. Adamczewski: *op. cit.*; J. Bariew: *O tragicheskom*, Moskwa 1971; G. W. Hegel: *Wykłady o estetyce*, t. III, Warszawa 1967; M. Janion: *Romanizm. Rewolucja. Marksizm. Colloquia gdańskie*, Gdańsk 1972, rozdz. *Tragizm*.

Razin rozmyślał, czy nie rozpocząć wojny z bojarami i myśl ta nie odstępowała go już, nie daje mu spokoju.

„И с тех пор она уж не отпускала Степана, эта мысль, она жила в нем, беспокоила. С разных боков принимался за нее атаман...” (s. 409)

Dotychczas rozmyśla o tym w samotności, ale wie już, że nie odstąpi od powziętego zamiaru. Wreszcie decyduje się i objawia wprost:

„Кто с нами пойдет?! [...] — Служить верой, добывать волю у бояр-кровопивцев! [...] — Мы поднялись дать всем волю!.. -- Знал ли он в эту минуту, что теперь ему удержу нет и не будет. Он знал, что пятиться теперь некуда.” (s. 415)

Myśl została nazwana. Według J. M. Domenacha⁹ najgłębszy rdzeń tragizmu tkwi w materii słowa. Człowiek zaplątuje się sam w sieć własnych słów i niejako poddaje się niewoli słowa. Otwarte oświadczenie bohatera zobowiązuje go do dalszego konsekwentnego postępowania. Razin jest świadomy wyboru, jakiego dokonał. Wybór ten jest jego indywidualną decyzją i staje się jego przeznaczeniem, gdyż niejako determinuje tragiczne zakończenie. Decyduje się ostatecznie, chociaż zdaje sobie sprawę z możliwości poniesienia klęski. Postawa jego jest w pełni odpowiedzialna i świadoma, a mimo to czuje się on winny i boi się:

„А может, я ответа онасаюсь за чужие жизни? -- скребся глубже в себя Степан Тимофееч, батька, справедливый человек. -- Может, это и страшит-то? Заведу как в темный лес... Сбланишь-то легко... А как полетят потом кровушка, как взвоят да как кинуться жалеть да печалиться, что сбланились... И все потом на одну голову, на мою...” (s. 429)

Jest to wina tragiczna, którą nie można nikogo obciążyć. Max Scheler przyznaje jej rangę najwyższą. Dla niego wina tragiczna to punkt kulminacyjny tragiczności¹⁰. Scheler podkreśla również, że są sytuacje, kiedy w imię wartości wyższych jednostka łamie normy obowiązujące w społeczeństwie i dlatego w oczach współczesnych może uchodzić za zbrodniarza. Razin nie waha się podnieść ręki na świętość, na to, co naród otacza czcią (podczas napadu gniewu rąbie szablą ikonostas w astrachańskiej katedrze).

Wina bohatera wznosi się do ogromu odpowiedzialności za losy historii; protest jego kończy się porażką i śmiercią¹¹, poprzedzoną zdradą bliskich. Śmierć ta jest nieunikniona, gdyż bohater gotuje sobie zagładę

⁹ J. M. Domenach: *Powrót tragizmu*, „Dialog” 1971, nr 6.

¹⁰ M. Scheler: *O zjawisku tragiczności*, [w:] *Arystoteles, David Hume, Max Scheler. O tragedii i tragiczności*, Kraków 1976, s. 29–33.

¹¹ J. Kleiner: *Tragizm*, wyd. 2, Lublin 1948.

przez jednostronność swego charakteru. Razin wie, że zginie i idzie konsekwentnie naprzeciw śmierci. Matwiej porównuje go do Chrystusa, który przyjął śmierć dobrowolnie, aby zbawić ludzkość. Bohater stara się nawet przyspieszyć swój koniec.

„Kto wie — pyta Walter Hilsbecher — czy życie nie dąży do przemierzenia w najkrótszym czasie, najkrótszą drogą odległości od miejsca swojego początku do miejsca swojego powrotu. Człowiek ogarnia poczucie tajemnicy czasu, przemiany ponadczasowości w czas.”¹²

Szuchszyn nie ukrywa ograniczoneści widzenia Razina, jego dumy i buty; Razin nie słucha rad mądrego diaka Matwieja, który widzi ratunek w warstwie uciśnionego chłopstwa, nie chce także dojść do porozumienia z jego (chłopstwa) przywódcą.

Nieugiętość woli i jednostronność charakteru bohatera prowadzą do nieuniknionej klęski; Razin działa na swą zgubę, bo nie może postąpić inaczej. Protest jego nie jest przypadkowy, jest podjęty świadomie i tragiczny przez to, że nie przynosi pożądanego wyniku. Człowiek tragiczny staje się odpowiedzialny za wybór i przyjmujący odpowiedzialność za siebie.

„Tak więc konieczność charakteru tragicznego bohatera — pisze Zygmunt Adamczewski — dała by się może scharakteryzować w ten sposób: wybiera on to, że nie wybierze w inny sposób.”¹³

¹² W. Hilsbecher: *Tragizm, absurd i paradoks*, Warszawa 1972, s. 174.

¹³ Z. Adamczewski: *op. cit.*, s. 394.

Мария Рутковска

ТРАГИЧЕСКИЙ ПРОТЕСТ СТЕПАНА РАЗИНА НА ОСНОВАНИИ РОМАНА ВАСИЛИЯ ШУКШИНА „Я ПРИШЕЛ ДАТЬ ВАМ ВОЛЮ”

Резюме

В центре внимания настоящих заметок находится главный герой романа Василия Шукшина *Я пришел дать вам волю* — Степан Разин. Герой впервые в романе В. Шукшина представлен как личность трагическая. Эстетическая категория трагического является основным структурным элементом конструкции романа и судьбы героя.

Трагический протест Разина против царя и сильных мира кончается поражением и смертью.

Marja Rutkowska

**THE TRAGICAL PROTEST OF STEPAN RAZIN ON THE BASIS
OF THE NOVEL BY VASILIJ SHUKSHYN „Я ПРИШЕЛ ДАТЬ ВАМ ВОЛЮ”**

Summary

The character of the main hero of Vasilij Shukshyn's novel entitled *Я пришел дать вам волю* Stepan Razin, is in the centre of attention of this sketch. For the first time, in the novel of V. Shukshyn, the hero has been presented as a tragical personality. The esthetic category of tragism is thus becoming a basic structural element of the construction of the novel and the hero's story. The tragical features of the hero are consisted in the tragical protest against the tsar's and the aristocrats' omnipotence, ended with defeat and death.